

Езиковата ситуация у нас в исторически и съвременен план и европейската езикова политика

TODOR BOYADZHIEV

Historical and Modern Aspect of the Language Situation in Bulgaria and European Integration

(Summary)

The paper gives an account of the language situation after the Second World War, in 1989, and on the eve of the European integration. It is also an attempt to outline the tasks which the Bulgarian linguistics and education face in the new situation.

Анализ и оценки на езиковата ситуация, т.е. за състоянието и употребата на езика, за взаимоотношението между използваните за общуване разновидности на националния език, за съжителството на книжовния език с диалектите, у нас започват да се правят от средата на миналия век. Оценките са продължение на традиционната и активната борба през Възраждането и след Освобождението за чистота и обогатяване на езика, подхваната от най-видните представители на тогавашната обществена, културна и научна мисъл.

Езиковата ситуация не е постоянна през различните исторически периоди. Тя се мени в зависимост от комуникативното членение на обществото и във връзка със съществуващото класово, съсловно, професионално и друго разслоение в него. Тя се определя и от съществуващите чрез даден период от историческото развитие на езика разновидности на националния език (книжовен език, диалекти, социални говори, жаргони и др.), от езиковото разстояние между тези разновидности, от сферите, в които те се използват. Разглеждана в исторически план, българската езикова ситуация е много сложна, когато се създава славянобългарската държава, преди и след появата на славянската писменост и на старобългарския книжовен език и литература. Съществено се променя езиковата ситуация през време на византийското и османското робство, когато се стеснява сферата на употреба на писмената и устната разновидност на българския език от турския и гръцкия език, който се превръща в език на църквата и до голяма степен и в език на културата и търговията. Роля на книжовен език в по-късните векове на робството започва да играе църковнославянският, който заедно с руския език обогатява лексикалното му богатство. През Възраждането започват да се обсъждат въпросите за формирането и устройството на новобългарския книжовен език и неговите норми, за отношението между език и общество, език и диалекти. В Устава на Българското книжовно дружество се формулира задължението българският език и народната словесност въобще да се обработят и усъвършенстват, за да бъде националният език „чист, красив, благозвучен“. Книжовниците и обществениците прекрасно са разбирали важната роля, която трябва да играе един книжовен език за изграждането, стабилизирането и просперитета на националната държава. Освен функциите на езиковата система, които правят от езика основно средство за общуване, книжовният език реализира още една функция, с която осигурява идентичността на всеки – тя консолидира отделните членове на обществото в едно цяло, разграничава езика му от езика на другите близки и съседни народи и нации. След Освобождението, със създаване на българската държава, се развива административният и деловият стил, обогатява се научният и публицистичният стил, разнообразяват се изразните

средства в художествения стил от различните литературни направления. Макар че новобългарският книжовен език е създаден на народна основа до края на Втората световна война, голяма част от селското и част от градското население поради липса на необходимото образование използва диалектните разновидности на националния език.

След Втората световна война у нас се създава нова езикова ситуация. Въпросите за обогатяването, структурното усъвършенстване и чистотата на българския книжовен език тогава вълнуват не само специалистите езиковеди, но и широк кръг от културната общност. Утвърждава се тезата, че книжовният език като средство за общуване на нацията играе основна роля в културната, общественно-политическата и трудовата дейност на обществото, че той има значение за живота на българския народ, защото е основна спойка и израз на нашето национално единство, една от най-съществените предпоставки за консолидирането и напредъка на нацията.

През този период развоят на книжовния език се характеризира от функционална гледна точка с най-широка сфера на употреба в сравнение с предишните етапи, когато той се използва само от интелигенцията и от част от градското население. След Втората световна война се създава нова езикова ситуация. Разширява се сферата на употреба на книжовния език не само в неговата писмена, но и в устната му форма. Това разширяване е свързано с големите социални промени и индустриализацията на страната и свързаното с нея бързо нарастване на градовете, в които идват хора от различни места на страната, говорещи различни диалекти.

В българското езикознание през този период се възприема от пражката и съветската лингвистика в СССР термините *езикова култура*, *езиково строителство*, *езикова политика*, с които в научните изследвания, в теорията и практиката започна да се провежда целенасочена и организирана борба за усъвършенстване и обогатяване на книжовния език. Провеждат се много конференции, прегледи и дискусии за неговата роля, за употребата му в печата, художествената литература и театъра. Борбата за езикова култура постепенно прераста в разнообразно и многопосочно движение за съзнателно въздействие на обществото върху функциите и развитието на езика, за строго спазване на книжовните езикови норми от всички слоеве на обществото, непримиримост с грешките и слабостите в правоговора, т.е. нарушаване на изговорните норми на книжовния език, борба за правописна култура и за усъвършенстване на българския правопис. Определят се изискванията за точна и изразителна реч – против езиковия шаблон, стереотипите, баналните изрази и многобройните клишета, за правилен в граматично отношение език. Води се борба и за чиста реч срещу безразборното заемане на чужди думи. Задължителна основа за анализ, описание и изводи в езиковата практика стават установените норми на книжовния език и убеждението, че всички езикови въпроси трябва да се уреждат институционално. Тъй като езиковите грешки, слабости и отклонения от кодифицираните норми в речта на всички слоеве от населението са налице, вредата им не трябва да се подценява и подминава снизходително. Необходим е непрестанен стремеж към намаляването им, към стриктно и безкомпромисно спазване на утвърдените книжовноезикови норми, към повишаване на езиковите умения във всички страни и моменти на езиковата практика, като чрез самоконтрол и автоцензура се преодоляват многократно повтаряни и преповтаряни от специалистите отклонения на всички езикови равнища.

Езиковото строителство е част от общите проблеми на езиковата култура. То е съзнателната теоретична обработка на книжовния език, свързано с усилията и грижите на лингвистите и на науката за езика към успешното му развитие, към създаване и стабилизиране на нормите му. Те са сбор от езикови конвенции, правила и навици, приети от езиковата общност. Кодификацията е предписанието или препоръките в нормативните справочници, произтичащи от нормите за употреба на езиковите средства. Чрез кодификационни процедури езиковото строителство отстранява несъответствията между съществуващата кодификация и действащата устна и писмена практика на носителите на езика, урежда взаимоотношенията между диалектите и книжовния език, насочва езиковото прогнозиране – проучвателната дейност за определяне бъдещия статут на съществуващите варианти, намалява отклоненията от приетите норми, определя процесите, произтичащи от съжителството на различните по престижност езикови подсистеми. Езиковото строителство определя книжовния език за

нормативен и моноезичен в официалната сфера. Другите езикови формации имат напълно подчинено значение и се обявяват за не книжовни. Тоталитарното управление свръхнормализира езиковото строителство – не само правописа, но и правописа, като не отглежда никакво място за избор в тях на диалектни варианти.

През миналия век се формира и официалната езикова политика у нас, разбираана по-широко от грижите за устройството на книжовния език – като целенасочена дейност на държавата за езиковата ситуация, езиковото обучение и отношението към другите езици, които се говорят от малцинствата. С езиковата политика се цели езикова интеграция и консолидация на населението върху основата на официалния книжовен език. Тя не само участва в унификацията на езика, дефиниран като книжовен, литературен, официален и стандартен, но и противодейства срещу чуждото влияние. Всяка държава се придържа към такава езикова политика, която да обслужва както прагматични цели – функциониране на държавната администрация и образованието, така и на идеални – съхранение на културните традиции и на езика като символ на националната идентичност. Категорично се определя, че българската езикова ситуация в официалната сфера е моноезична. Съжителството на българския книжовен език с останалите етнически и малцинствени езици у нас се определя като несъществено и незначително.

В българската лингвистична традиция до войната няма никакъв официално обявен от държавата и постоянно действащ орган или съвет с кодифициращи и евентуално контролни правомощия. Тази дейност се институализира по-късно през 1950 г. с разпореждане на Министерския съвет, който упълномощава създадения Институт за български език при БАН за нейното извършване и с право за частични промени в правописната кодификация. В Института се създава Службата за езикови справки, която продължава традицията, установена през първата половина на миналия век главно от списание „Родна реч“. Тя възниква в специфични културно-исторически условия след националната езикова конференция и след извършената т.н. Отечественофронтowska правописна реформа от 1945 г. Службата има за цел да разпространява и популяризира книжовните езикови норми сред максимално широки слоеве от обществото, да проучва езиковата практика и при необходимост да предлага частични корекции в книжовната нормативност. Службата за справки и консултации изпълнява ролята на авторитетна езиково-възпитателна институция – отговаря на въпроси, препоръчва, обяснява и съветва журналисти, редактори, коректори и учители как да пишат и говорят на културен и правилен български език.

Като национален център Службата се допълва и подпомага от рубриците „Езикова култура“ и „Въпроси и отговори“ в списание „Български език“. Специалистите от Института извършват и активна стандартизаторска и експертна дейност в редакции и издателства по въпроси, които засягат лингвистичната прагматика, историята на езика, диалектното многообразие и кодификаторската дейност, контролират главно писмената речева практика и посочват образци. По-късно въз основа на натрупания опит започват изследвания, засягащи различни теоретични въпроси по проблемите на езиковите норми и кодификацията им, за поведенческите и оценъчните нагласи и предразположения към езиковото строителство и планиране. За тях се обобщават две становища колкото противопоставящи се, толкова и допълващи се. Дискусиите са за това до каква степен лингвистиката като наука за езика трябва и може да бъде дисциплина, която „регулира“ използването на езика, и до каква степен тя би трябвало само да регистрира и да описва езиковите факти без интервенция в тях. Едно от становищата по тези въпроси е, че езикът се развива независимо от желанието на хората, без да се насочва от волята на човека. Никой не може да управлява развитието на езика, защото той е в зависимост от колебанията в обществото, защото е саморегулираща се система и затова не може да се регулира отвън. Задачата на лингвистите е да събират фактите и да ги анализират. От техните анализи може да се направят различни концептуализации на социалните езикови проблеми и на стратегиите за тяхното решаване, моделирането и типологията на езиковата ситуация. Това схващане на представителите на неолингвистиката се отхвърля от становището за стриктното спазване на кодифицираните норми. Приема се, че еволюцията и промените в езика са резултат единствено от активната дейност на учените и специалистите, които

въздействат върху тях и правят адекватното им описание. В усъвършенстването и доразвиването на езика лингвистите могат и трябва само да участват, когато се решава взаимодействието между езиците и езиковите подсистеми и езиковата социализация на говорещите в зависимост от техния статус в обществото.

Още в годините след Освобождението до Втората световна война се засилват двете основни тенденции в развоя на книжовния език – на интелектуализация и демократизация. Към интелектуализацията се отнасят случаите, когато със заети думи и по описателен начин започват да се изразяват оттенъци и нюанси, мисли, представи, чувства и по-сложно смислово съдържание от обикновената битово-разговорна реч. Интелектуализацията е свързана и с активно езиково творчество: създаване на нови думи, преосмисляне на лексикални единици, заемане и калкиране на чужди думи или фразеологични съчетания за означаване на нови понятия, както и създаване на синтактични средства за предаване на по-усложнени мисли. Като резултат от интелектуализацията в рамките на целия книжовен език се създава синонимия между заети думи и съчетания и еднословни народни номинации. Създава се и група думи с особено значение, които общо взето са непознати на народната реч, за означаване на по-обща логически отношения между предмети и явления и специална подгрупа на т.н. логически предлози под руско влияние, образувани от съчетания на предлог и абстрактни съществителни и на наречия с предлози, които постепенно се лексикализират. Резултат от интелектуализацията са и заемането на цели словообразователни класове думи с абстрактно значение, които или липсват в народната реч или са слабо застъпени в нея: съществителни на *-ост*, *-ие*, прилагателни на *-телен*. Силно се активизират и прилагателните на *-м*, т.нар. сегашни страдателни причастия, и образуваните от тях съществителни на *-ост* (*проходим – проходимост, пронищаем – пронищаемост*) и редица думи с чуждите словообразователни афикси *-ция*, *-изъм*, *-аж* (*локация, демократизъм, арбитраж*).

Политическите, социалните и идейните промени след Втората световна война намират отражение и в областта на терминологията. Някои термини в областта на обществените науки се преосмислят, въвеждат се и много нови термини, други отпадат, тъй като означават понятия от отречената буржоазна идеология.

Друга област, в която се проявява интелектуализацията, е синтаксисът на изречението и текста: усложняват се и се създават специални конструкции и нови средства за изграждане на дълги и усложнени по съдържание текстове като средства за смисловата им сегментация. Под руско влияние в публицистичния стил се засилва и тенденцията за псевдоинтелектуализация. Резултатите от нея се откриват в ненужната и прекалената употреба на книжна лексика и фразеология, в усложнения строеж на изречението с отглаголни съществителни, причастни конструкции, обособени части, което прави текста тромав и труден за възприемане.

Под демократизация на езика обикновено се разбира влиянието на народната реч върху него, по-засиленото и целенасочено навлизане в книжовния език на народно-разговорни, фонетични, граматични, лексикални и фразеологични особености. Демократизацията се свързва и с постигане на определена по-лека степен в усвояване на книжовния стандарт в началния етап от създаване на книжовния език и в периоди на по-резки преходи в неговия развой. При своето създаване новобългарският книжовен език е максимално близък до народната реч. Между тях няма езикова дистанция, която да се дължи на по-консервативната му употреба в речевата практика на определена класа или прослойка от населението. Сред книжовниците и законодателите не намира почва възгледът, че книжовният език трябва да бъде елитарен, предназначен за употреба само от интелигенцията и отдалечен колкото се може повече или по-малко последователно в някои функционални сфери и стилове. Писателите в своята езикова практика изповядват възрожденски демократизъм, като силно застъпват в произведенията си особености на разговорната реч. В отделни случаи, особено в ораторската реч, от чувство за българщина дори се търсят за заместници на книжните стари думи, за да архаизират речта и да ѝ предадат национално самобитен характер. В художествения стил на книжовния език тенденцията към демократизация общо взето следва класическата реалистична традиция, като в произведенията на някои автори предимно в речта на героите от града започват да проникват

елементи от жаргона. Слабо е засегнат от тази тенденция публицистичният стил. В него само в отделни случаи се въвеждат за означаване на нови понятия народни думи и изрази, които не се допускаха в официалните материали, в коментари и статии, които се пишеха по строг определен шаблон, еднообразен не само по съдържание, но и в езиково отношение.

От гледище на демократизацията на книжовния език трябва да се препоръчва и твърде усложненият синтактичен строеж на изречението, когато в него има много номинализирани предикати – отглаголни съществителни, причастни конструкции, които, както беше отбелязано, са продукт и на тенденцията към интелектуализация. Тези езикови средства затрудняват читателя бързо да вникне в смисъла на казаното.

След Втората световна война крачка към демократизация на книжовния език беше направена с правописната реформа през 1945 г. Тя обаче за съжаление остави нерешени някои правописни и графични проблеми. Правописната реформа премахна буквите без собствена звукова стойност, еровете в краесловието и направи опростявания в стария правопис. По-късно бяха извършени и други кодификационни изменения с цел да се намали езиковото разстояние между книжовния език и разговорната реч, като в книжовната норма се включиха варианти, които са придобили гражданственост, и се отстраниха някои остарели дублети.

През 50-те години на миналия век у нас се утвърждава тезисът за бързото отмиране на диалектите, „за концентрацията им в единен национален език, обусловена от икономическата и политическата концентрация“. Този тезис до голяма степен е резултат и от социално-политическата концепция в българското езикознание по онова време, че диалектите са отмираща, изживяваща времето си реликтна категория, свойствена на политически изостаналия слой от селското население. Тази опростена представа обаче се оказва доста наивна. Тя не се потвърди от реалната фактическа практика и от динамиката в различните комуникативни ситуации, не намери отражение в кодификацията на книжовните езикови норми и в убеждението, че в най-близка перспектива ще се изгради социалистическо общество, в което езиковото поведение няма да носи както локална, а така и социална, образователна, възрастова и професионална информация за говорещите. Това убеждение се налага и във връзка с масовата колективизация и индустриализация, засилената миграция на селяните към градовете и от влиянието на книжовния език върху диалектите, които загубват много от изконните си езикови черти. То е свързано и с измененото отношение и класовите представи за селячеството като основен носител на диалектите и с обявяването на селяните за селскостопански работници. Степента, с която се запазват диалектите в комуникацията, се свързва с равнището на социално-политическото израстване на обществото, и от вулгарносоциологичната концепция, която отнася езика към надстроечните явления, зависими от базата.

Още в първата половина на 19. век възрожденските книжовници определят диалектите като развален книжовен език и като език на селото, а черковнославянския – за правилен и книжовен. След Освобождението обаче се пробужда широк интерес към живота на народа, към неговия език, бит, обичаи и фолклор. Изменя се и отношението към диалекта. Огромна роля в това играе речникът на Найден Геров, в който са събрани хиляди диалектни думи, които възпитават уважение към народността, към миналото, вяра в народа и в неговото бъдеще. В този смисъл се изказва и Иван Вазов, оценявайки значението на Геровия речник. Строго нормативното отношение към диалектите след Втората световна война нанася значителна вреда на езиковото строителство, защото имаше отрицателни последствия в културно-битовите процеси. То наруши естествените връзки между поколенията, възпита у младото поколение отрицателно отношение към езика на родителите и предците и създаде комплекс за непълноценност у селските жители. Негативните оценки на диалектите, на социалните, мирогледните и нравствените ценности и традиции, създадени в диалектната среда, водят и до съзнателно отказване от майчината реч.

Диалектите са реалност и в днешно време. Те няма да изчезнат и в близко бъдеще, макар че видимо се изменят и деградират, представляват част от духовната култура на народа, част от историята и богатството на езика. Диалектните варианти помагат да се обогати синонимията в

езика, за да се предават с тях по различен начин една и съща мисъл, да се изразява различно виждане на говорещите към заобикалящия ги свят.

Навлизането на чужди думи след Втората световна война е твърде динамичен процес. Броят им непрекъснато се увеличава като най-проницаем за тях е публицистичният стил – езикът на вестниците, списанията, радиото и телевизията и общественно-политическата реч. Известно е, че лексиката силно се влияе и от развитието на науката и техниката и от езиковите контакти, обусловени от социалната, политическата и културната обстановка в страната. Със заетите думи от западноевропейските езици българският език започва да се европеизира и интернационализира. В рамките на официалната идеология на влиянието на руския език естествено се придава особен статут и затова то изисква по-сложна интерпретация от обичайната, която се прави за чуждите заемки. То се приема за напълно позитивно, защото е улеснено от културната история, от продължителните традиции между руския и българския език и от многобройните бележки, които критикуват навлизането на западноевропейските през първата половина на миналия век. Руският език се приема и за език посредник, чрез който трябва да се осъществяват неизбежните контакти между българския и западните езици.

Със засиленото навлизане на чужди думи отново на дневен ред изниква въпросът за чистотата на езика. Големите български езиковеди Ал. Т.-Балан и Ст. Младенов остро воюват срещу тях. Страстната им и благородна борба е съпътствана неизбежно и от увлечения в името на големите цели – „умножението и усъвършенстването на прадедното наследство“. След Втората световна война отношението към чуждите думи обаче се променя. Пуризмът е по-умерен за разлика от борбата срещу тях преди и след Освобождението, когато според тогавашната възрожденска идея той е бил оправдан и подвластен на призива на Паисий, поставил си задача да отграничи българите от поробителите. От гледище на съвременната теория на езиковата култура и политика обаче пуризмът като организиран отпор против чуждите думи се приема за отживяло явление и отминал етап от езиковата история. Заетите думи в българския език започват да се оценяват от гледище на тяхната необходимост, яснота и функция, и не се отхвърлят за сметка на точността и богатството на израза, разумно се оценява тяхната конкретна употреба и стилистична необходимост, защото „Силата на езика се състои не в отхвърляне на чуждия елемент, а в неговото асимилиране“ (Й. В. Гьоте). Това обаче не означава, че всяка обоснована грижа за чистотата на езика трябва да се смята за ненужна – когато се използват неуместно чуждици, които имат български съответствия със същото значение.

Борбата за висока езикова култура и езикова чистота през разглеждания период безспорно имаше положителни резултати. Въпреки многобройните недомислия и слабости в областта на просветата и културата през периода на тоталитаризма, не може да се отрече, че се повиши образованието и грамотността на населението, което е свързано и с усвояване повече или по-малко активно на книжовния език. Засили се интересът към нормативните изисквания, създаде се реакция срещу езиковото нехайство, неправилния и немарлив изговор в публичното говорене, срещу бедната и неизразителна писмена реч. Едновременно с това обаче трябва да се отбележи, че най-издържаните в научно отношение пожелания и препоръки, направени в многобройните езикови бележки и статии от специалистите, оставаха нереализирани (с изключение на правописните). Те не въздействаха върху езиковата практика и речевото поведение, оставаха в рамките на пожеланията, без да са свързани реално с някаква перспектива за осъществяване, защото предложенията на специалистите за правилна и образцова реч не респектираха хората да боравят с грешките и умело да ги отстраняват в собствената си реч. Организираните конференции, прегледи и консултации в редакции не въздействаха върху езиковата практика, в която упорито се преповтаряха допусканите грешки. В езиковите коментари не се търсеха причините за езиковите слабости. Препоръките често се правят с началнически тон, с раздаване на присъди с папска непогрешимост, с ирония към тези, които ги допускат, квалифицирани като хора с ниска култура и образование.

През този период езикът се разглежда като някаква автономна област, подвластна на всемогъщите и всезнаещи езиковеди, редактори и коректори, които именно трябва да се справят

с всички нередности. Прекалено много се набляга на субективните възможности на езиковедската и нормализаторската намеса. Липсва едно по-трезво разбиране за „мястото и ролята“ на езика в обществото, което би спестило някои тревоги за настоящето и бъдещето на родната реч и илюзията, че чрез езикови бележки, консултации, просвета и суха дидактика и забрани може ефективно да се въздейства върху езиковата практика, и да се повиши езиковата компетентност. През този период няма изследвания върху социолингвистичните норми в езиковото строителство. Липсва теоретично разработен апарат при създаване на книжовните норми, който да обяснява промените, които да разкриват пълно представата за същността и многообразието на езиковата ситуация у нас.

Трябва да се отбележат и някои слабости в езиковото строителство, които нарушаваха последователното прилагане на принципите за прескрипция и дескрипция на езика. От многобройните дискусии в печата, по радиото и в научните изследвания се разбира, че трябва да се прави разлика между степента на развитие на нашия съвременен книжовен език, която е безспорно висока, и степента на овладяване на неговите изразни средства от едни или други среди или от едни или други лица. Така че, от една страна, са въпросите на езиковото развитие и езиковото строителство, а, от друга, въпросите на езиковата практика и езиковата култура. Тъй като интересът към културата на езика и към нормативните изисквания на речта се засилват и не престават, като от една страна езикът ни се отрича, а от друга възхвалява, необходимо е специалистите да разясняват в какво е спорът – дали за индивидуалната употреба на езика или за общото състояние на самия език, който предоставя на всеки да избира от богатите му изразни средства за пълноценна комуникация. Оживената дейност на специалистите показва също така колко сложни и сериозни са проблемите на един съвременен книжовен език. Твърде голямата му сложност и като се има предвид обстановката, в която той се изгражда и използва след Втората световна война, и неговото развитие, усвояването и употребата му от все по-широки среди, обяснимо е, че те са свързани с различни трудности, тъй като процесът на кодификацията му не е завършен, а продължава. За да бъде езиковата политика само езиково строителство, въздействието ѝ трябва да е конструктивно и перспективно, т.е. без да се нарушават структурните особености на езика, тя трябва да осигурява развитието и изменението му в съществуващата езикова ситуация. Стремжът през този период е само писмената форма на езика да се обявява за единствено възможна негова представителна форма. Този подход обаче задълбочава разликата между книжовния език и разговорната реч, между устния и писмения език (особено в синтаксиса) и довежда до отстраняването на редица варианти и дублети, отнасянето им към някакъв „нисък“, „некнижовен“ стил, обявяването им за простонародни, т.е. за форми извън книжовните норми, които пречат на общуването. По този начин се премахва възможността за употребата на функционални и стилистични варианти, които имат социолингвистична основа. Отрицателното отношение на нашите възрожденски книжовници към езика на поробителя определи например и през този период съвременната книжовностилистична окраска на голяма част от турцизмите и насоката, нелишена от политическа и идеологическа окраска, за тяхното отстраняване от лексикалния състав. Езикът строго се стандартизира и регулира от установените норми, описани в речници, учебници, граматика и наръчници по стил, но без езиковото строителство да се обвързва тясно и с общия кръг от задачи, които стоят пред социолингвистиката и които трябва да се решават с участието на всички слоеве от обществото, за да се допускат в книжовния език и непрепоръчваната дублетност и факултативната вариативност.

Българската езикова ситуация и политика през периода на тоталитаризма имаше и един друг актуален проблем, свързан с българския език на нашите сънародници в Западните покрайнини и Бесарабия, в Македония и Албания. Интерес за нас представлява и българската общност в Казахстан. В тази страна са намерили приют хиляди българи през различни исторически периоди. Вниманието към нашите сънародници в чужбина имаше за цел държавата да подпомага запазването на българския им дух, нравите и обичаите им и чрез българския език да се засили самосъзнанието на българите, тяхната идентичност и родова памет. Задачата на лингвистите и историците беше да назовават все по-открито и ясно истината за българската диаспора. Според Ньойския договор по логиката на ония времена половината България остава извън историческите си предели. В гръцка Македония и гръцка Тракия на българите е

забранено да говорят на български. Променя се езикът и при българите в Сърбия и Македония, като по този начин се отнема и културата им. По указание на СССР в Пиринска Македония принудително се внедряваше македонско самосъзнание и изучаване на „македонски език“, като хората се заставяха по административен път да се определят като „македонци“, макар че никога не са искали да се присъединяват към югославската република Македония, защото говорят български език и не приемат да им се натрапва силно сърбизираният нов „македонски език“. През 1978 г. беше обявено официалното становище на Института за български език в „Единство на българския език в миналото и днес“ за формирането на „македонския книжовен език“ в Република Македония, с помощта на който се правят опити да се присвои значителна част от българската книжовноезикова история. Той стои в основата и на националната езикова политика в Скопие, която продължава широко да се пропагандира както в Република Македония, така и в чужбина.

Българските лингвисти не направиха добросъвестна интерпретация на езиковите процеси, които конструират етнокултурната и общностната идентичност на непризнати и признати от държавата малцинства (турци, цигани, гърци, власи, арменци, гагаузи), чрез проявите на билингвизма във фолклорната и битовата им култура, в сферата на всекидневието и празничността и чрез адаптивните стратегии и поведенческите езикови модели във взаимодействие и съжителство на малцинствата с българската общност. Само под напора на политическите събития спешно се реагира при смяната на традиционните имена и при насилственото покръстване на турскоезичното и мюсюлманското население по време на т.нар. възродителен процес, когато ръководителите на социалистическата държава направиха опит да решат въпроса чрез насилствено заличаване на небългарското езиково самосъзнание на турци и цигани в България.

Ромското население в България е трето по численост след турскоезичното, но то не населява компактно отделни райони на страната. Една част от ромите се самоопределят като българи, а други като български турци. Те имат социални характеристики, типични за множеството от ромското население, но ромите не приемат да бъдат идентифицирани с тази етническа турска група. Етническите им взаимоотношения с българското население преминават в периоди на кризи и изпитания, но общо взето през този период преобладава отношение на етническа толерантност и без да се застрашава етническият мир в страната. Ромският етнос е марганизиран, дезинтегриран поради нерешени икономически, социални и културно-образователни проблеми, които пречат за социализацията им. Сред ромите неграмотността е висока. Това е така, защото образованието не представлява особена ценност за тях. Те смятат, че училището противоречи в някаква степен на техния начин на живот и застрашава ромската им идентичност. Само 14 % от ромите говорят български език у дома. Бедността, безработицата и неграмотността затрудняват интеграцията на ромския етнос към българското общество и усвояването на книжовния език.

След 1989 г. езиковата ситуация у нас претърпя видими промени в изцяло променената обществена и политическа обстановка. Новото време и смяната на политическата система възродиха парламентаризма, политическите партии и институции. Създадоха се условия за реформи, за свободна и творческа мисъл, за утвърждаване на демократично и гражданско общество. През този посттоталитарен период в българския език се зараждат конвергентни и обективни тенденции, които оказват съществено влияние върху речевото поведение в следните насоки.

1. Променят се ситуацията и жанровете на общуване както в публичната сфера, така и в личната комуникация. Отслабват и се размиват и смесват до голяма степен строгите и ясни стилистични граници, които отделяха неофициалното от официалното публично общуване, между устната и писмената реч.

2. Отслабват автоцензурата и самоконтролът на говорещите над собствената им реч в резултат на промените в социално-културните намерения и като резултат спрямо стереотипите от близкото минало и от своеобразно разбираната представа за свобода на словото и на

личността. В публичните изказвания силно се увеличи числото на снижените лексикални елементи от нерегламентираните комуникативни сфери – на разговорни, диалектни и жаргонни думи.

3. В отношенията между говорещите отчетливо се наблюдават две противоположни тенденции в политическите противопоставяния и оценки, които естествено най-много засягат лексиката, – към огрубяване, вулгаризация на речта и към нейната евфемизация. Огрубяването се проявява в употребата на вулгарни думи и изрази от разговорната, жаргонната реч и от просторечието в езика на медиите, театъра, филмите и във всекидневния език, които все повече се налагат като норма за некултурно говорене, а евфемизмите – в употребата на маскиращи обозначения за неприятни и отрицателни явления, за популизма и демагогията. В отношенията си един към друг говорещите проявяват, от една страна, чувство на солидарност, откритост, а, от друга, чувство на агресивност и неприязън, които пораждат на свой ред бурния „разцвет“ на жанра на речевите вулгаризми и сквернословие като средство за изразяване на социално-стилистична и политическа конфронтация.

4. Бързо и стихийно навлизат в българския език голям брой чужди думи, главно английски, засилвайки започналата му след Втората световна война европеизация, интернационализация и интелектуализация. В онимиката на търговски обекти, рекламата, информатиката и развлекателната индустрия трайно се настанява латиницата.

Изброените тенденции оказват съществено влияние върху речевото поведение и очертават ясно разслоението на езиковите средства в съвременната комуникация. Те спомагат да се загубва изконното възприемане на писмените и устните текстове и противопоставянето между книжната и разговорната реч, установено тогава, когато възникват книжовните норми. Очертават се по-ясно, от една страна, кодифицираният книжовноезиков пласт и некнижовните моменти от ежедневната разговорна реч, от друга, които под формата на варианти размиват очертаванията на престижния и кодифициран езиков пласт, запълват местата в езиковата система, както и в системата на книжовния език, където липсва стиловият неутрален пласт и където досегашната му кодификация е вече твърде книжна, основана на класическата литература, традиционните писмени паметници и граматиките. При това последователно дихотомично деление разговорните елементи започват да заемат в българския език равнозначно място и напират да станат книжовни, но без да се застрашава и оспорва йерархичното място на книжовния език сред останалите разновидности на националния език. Чрез разговорните форми книжовният език се стреми към раздвижване, към излизане от строгата прескрипция на кодифицираните книжовни варианти. Той обаче запазва особения си престиж, не загубва своята роля и функция в обществената комуникация, в която продължава да се използва като необходим, подходящ, предпологан и предпочитан в определена комуникативна ситуация, като важна езикова разновидност, спомагаща за успеха на комуникацията. Книжовните езикови норми са неоспорима реалност. Те се използват и ще продължават да се използват предимно в юридическата, административната и образователната комуникация, в радиото и телевизията, както и в някои други сфери, но не или невинаги и във всекидневното общуване, дори когато то е публично. Книжовният език със своята стабилна нормативност и конвенционалност е способен свършено и без остатък да изпълнява всички комуникативни потребности на образования носител на езика и с тази своя функция той е незаменим. Неговото използване както и използването на общоприетите му изразни средства е напълно функционално, има национална репрезентативна, интеграционна и диференцираща функция, възприемани като културна референтна ценност. Най-важното качество на книжовния език е неговата устойчивост и непроменливост, които го правят убежище на паметта и разума. Това му качество обаче е свързано и с известна изкуственост и усложненост, опрени на езиковата политика и съобразени с езиковата ситуация.

Посочените разнопосочни промени в езиковата ситуация, за която са характерни изказвания, колебаещи се в употребата на книжовни и некнижовни езикови средства, не са изключително и типично само български. Те са характерни и за много други езици в Западна и Източна Европа. За обяснението на тези процеси в последните десетилетия се създадоха

многобройни концепции, често несъвместими помежду си, които търсят отговор на въпросите кога и какво в езика се променя, поради какво и защо се изменя. Постигна се до известна степен яснота и единство за лингвистичното съдържание на термините и понятията от синонимния терминологичен ред *промяна, закономерност, тенденция, насока* в езиковия развой, в езиковата ситуация и субстанциалната система на езика. Утвърди се тезисът, че езиците непрекъснато се развиват, увеличават своя речников фонд и се усъвършенстват, но без да се нарушава тяхната цялост и идентичност, че езиковият развой е прогрес и придобивка, която обогатява езика, а не упадък, както се смяташе в духа на романтичното езикознание. Нито един език не остава непроменен, още повече речникът и стиловете му, а заедно с тях литературата и журналистиката, натоварени да разказват и интерпретират света, в който живеем.

Някои от тенденциите и процесите в българския език е необходимо да се оценяват и квалифицират по-скоро като промени на нормите за употребата му на колоквиализацията и интернационализацията на езиковите прояви, т.е. като етап в естественото му развитие. Промените са главно в употребата на същия този език, с който сега се изгражда нов наратив, ново светоусещане. Променя се и картината за човека, който използва езика, и най-вече отношението към езиковите норми, комуникативните и стилистичните му средства, защото най-важният критерий за езика е употребата му. Промените не засягат съществено нито основни структурни характеристики на исторически установения тип на езика, нито особеностите на неговия граматичен и изконен лексикален състав. Въпреки процесите нашият език си остава български. Той съхранява важното свойство да предава от поколение на поколение без прекъсване културна, историческа и друга информация. За да твърдим, че нещо в езика се променя, то трябва да стане стабилно и без да нарушава идентичността и системните му типологични характеристики. Във времето, разбира се, се появяват неизбежно и нови форми, които поне в началото се възприемат като отклонение от някои книжовни образци. Тогава тяхното регистриране и „узаконяване“ е по силите на специалистите. Върху езиковия развой, разбира се, влияят и техните съзнателни усилия. Но те могат да имат трайно значение само когато улесняват естествения му ход. Защото и тук, както и навсякъде, свободата на действие е опозната необходимост. А необходимостта, на което се подчинява езиковото развитие, е сложна социална закономерност. Затова ми се струват напразни очакванията, именно филолозите като специалисти да изяснят и обосноват научно общите линии, които ще следва развитието на българския език. Решаването на такава задача би могла да се изведе по-скоро от социолингвистичните прогнози. Безспорно е, че книжовният език трябва да се развива и поддържа в достатъчно добро състояние, за да осигури подходящи езикови средства, които да се използват в определени комуникативни ситуации, за да дава той самочувствие на народа за интелектуално и нравствено издигната нация, достойна с останалите, за да бъдем според завета на Левски равностойни с другите европейски народи.

През последните десетилетия на демократично развитие и в началото на новото столетие проблемите за езиковото развитие и за бъдещето на българския език вълнуват обществото. Те са тема за разискване и на много научни конференции. В тях се обсъждат редица правоговорни и стилистични неточности, допускани масово в медиите и в речта на журналисти, политици и общественици, и граматични грешки, които звучат малко странно в официалните публични изказвания и които предизвикват откровени явни и скрити подигравки както кандидатстудентските бисери. Най-често недоволството е провокирано от безбройните чуждици, загрижено е за чистотата и самобитността на езика. Само в последните години материалите от проведените конференции са издадени в няколко сборника: *Традиция и съвременност в българския език* (2001), *Българският език през ХХ век* (2001), *Отговорност пред езика* (2001), *Езикът: история и съвременност* (2002), *Тенденции и процеси в българския език* (2004), *Стандарт и субстандарт – диахронни и синхронни аспекти* (2005), *Националният език в условията на чужди влияния и глобализация* (2006) и др.

Въз основа на лоши примери за употреба на езика в публичното говорене в печата се поде бурна и общо взето отрицателна кампания, целяща да определи и оцени езиковите процеси у нас в следтоталитарния период. В печата се появяват статии с апокалиптични заглавия като „Езикът ни обедня като народа“, „Словото днес престана да се събдва“, „Езикът ни се

обезличава“, „С тъга за родната реч“, „Нелицеприятни мисли за днешния разгул на грознословието“, „Език мой – трагедия от грешки“, „Думите летят във въздуха като сажди“ и мн. др. С главни и много, много крайни и негативни оценки и заклинания в статии и интервюта се твърди, че българският език обеднява, излинява и погрознява, че над езика на Иван Вазов, Елин Пелин и Йордан Йовков е надвиснала опасност, че чувството за хубав и богат език е на път да изчезне в полза на стандартизацията на речта, и на известното пресищане на въображението от всички онези полуфабрикати, които ни се натрапват всекидневно от масмедиите. Твърди се, че българският език в днешния си вид е в криза, че е осакатен, застрашен, омърсен и огрубяван, че е загубил въздействената и съзидателната си сила, затынал е в словесното тресавище на чуждите думи. Езиковата ситуация се оценява като хаос и катастрофа. С язвителни коментари се твърди, че прагът на опростачването и оварваряването на езика е достигнал критични нива, че в условията на свободна изява и платена самореклама българското слово е поругано, омерзено и обезценено. То е отдалечено от истината и зле ранено от журналисти, политици и държавници, от люде, които немарят за езика. По микрофоните се сипят безвкусици на водещи диджеи, предлагат се по телевизията дебилни програми, чалга текстове и банални маркетингови мероприятия. Жадни да се потопят в грохота на модерните ритми, младежите попадат в обятията на развлекателните телевизионни програми. Българската книга бавно умира, затисната от томовете преводен порнографски боклук. Недоволства се, че безотговорно отваряме културното си пространство за нахлуване на чуждото, като фаворизираме стойности, които са близки до кича или са продукти на комерсиализирани субкултури, които отговарят на начина на мислене и поведение на младото поколение. Унификацията на масовата езикова култура се опитва да ни направи еднакви като чийзбургерите на „Макдоналдс“ и бестселърите на Стивън Кинг.

Измежду всички видове паника, които медиите сеят и отглеждат, не на последно място е и тревогата за чистотата на българския език и за неговото бъдеще. Тенденциозно се изкривяват факти и данни, които са в противоречие с научнолингвистичните оценки на езиковата ситуация и журналистическите клишета. Не може, разбира се, да се твърди, че състоянието на нашия език е безупречно. Все още има достатъчно неграмотност в употребата му. Но тя не винаги е това, за което я мислим, и не е нещо, което граматичните и коректорите могат по същество да оправят. Спазването на книжовноезиковите норми е мерило за култура и обществена зрялост, то осигурява единство в езиковата практика, в употребата на думи и форми, в постройката на изреченията. Да се твърди, че съвременният български език обеднява, да се оценява тревожно днешната езикова ситуация като „езиков хаос“, „катастрофа“, „упадък“ означава да се вдига ненужна врява. Нито от социолингвистично, нито от социалнопсихологическо и формално гледище има основание да се говори за обедняване на езика у която и да е социална група. Такива песимистични мнения и заклинания са пресилени, емоционални и субективни преценки на носталгично настроени хора, които не съумяват да видят как времето тече, да усетят вятъра на промените. С неразбиране те панически преповтарят стари заклинания, сипят лековати банални хули, в които недоволството остава константна величина. В оценките липсва обективност. Те се правят с определени елементарни клишета, в които водещ коректив на недоволството е негативното мислене. То ги кара да откликват на живота и на езика от лошата, вместо от добрата им страна, и в тон с nihilism, който е характерен и за политическите, икономическите и социалните процеси в посткомунистическа България. В тези изказвания се коментира с неразбиране един закономерен процес на спонтанни и умерени изменения в различните езикови равнища, т.е. неизбежният езиков развой. Той свидетелства не толкова за някакъв необичаен кипеж в езика или дори за покварата му в наше време, колкото за една нормална и естествена динамика в езиковата ситуация с всичките нейни положителни и нежелателни последици. Естествено е, че измененията и нововъведенията в българския език са най-много в областта на речника. Те са предимно външни и не засягат съществено фонетичния и граматичния му строеж и структура, но безспорно спомагат за развитието му и усъвършенстването на изразните му средства, като едновременно с това запазват неговата цялост и самобитност.

Езикът се твори от народа и засяга всички нас. Затова всеки има свои представи за него и за вътрешното му развитие и обогатяване, и те трябва да се уважават независимо от това, дали

са положителни или отрицателни. Те винаги ще бъдат актуални и потребни за нашата култура и обществен живот, защото да се напомня за езика никога не е излишно, да се ратува за усъвършенстването му е винаги полезно. Неотменно задължение на всички е да защитаваме родния си език, като търсим разковничето на неговото обогатяване и използването на всичките му многообразни багри, които да го направят съвременен, модерен, витален и самобитен в многоезичния Европейски съюз.

Такива крайни оценки за днешната езикова ситуация могат да се чуят и при общата оценка на обществената ситуация у нас. През тези 20 години от началото на бурните преобразования страната ни се промени до неузнаваемост. Живеем в съвършено ново общество, в което има качествено нови явления и социална поляризация. Налице са съвършено нови поколенчески, идейни, политически ценности и културни реалности, които имат нужда от нова рефлексия и стратегическа концептуализация. Твърди се, че днешната действителност гъмжи от грубост, жестокост и безсърдечие. Общественото мнение е потресено от шумни убийства, детска престъпност и корупция. Хората повече се тревожат от насъщните проблеми на собственото си материално благополучие и проблемите на страната. Количеството пари и натрупаното имущество се превръщат в екзистенциална мярка за смисъл и цел в живота на много хора, в единствен критерий за социална реализация, за уважение и подражание на личността. Свидетели сме на пълна анархия и тотален упадък на всички нравствени ценности от обществения живот до семейството, където критериите за оценките ни се разклатиха. Йерархията на ценностите също – не сме наясно какво е святост и какво профанация. На свободния пазар всеки прави каквото иска, а свободата е добра само тогава, когато има известни граници. У младежта се създава друг вкус към културата, дълбоко чужд на българския характер, на оценъчните критерии за морал, национално поведение и отношение към род и родина. Напоследък доста често се използва клишетото, че хората се озлобяват от липсата на перспектива и вяра в институциите, от немотията и мизерния си жизнен стандарт, от липсата на социална сигурност, от разлагането на българската душевност и народопсихология, от обезбългаряването и предадения ни суверенитет.

В тези изключително трудни години на преход естествено е да очакваме и известно оттегляне от словото, защото езиковото развитие е естествено свързано с икономическата и духовната криза в страната. Езикът улавя точно пулса на съвременния живот, отразява онова, което става в обществото и човека, в неговото мислене и манталитет, затова езикът служи за разбиране духа на епохата, на конкретно-историческото време. Погледнато теоретически и методологически, схващането за обедняване на българския език, загрижеността на широките среди по някои тревожни и спорни въпроси, свързани не само с езика, но и с културното развитие, със социално-психологическите корени на езиковите нередности реално се поражда и от някои други фактори. На първо място това е връзката между езика и морала, между словото и делото, истината и лъжата, безотговорността и равнодушието както в личната практика на отделния човек, така и в различните равнища на обществения и политическия живот. Езиковите процеси са видим знак и на по-трудно видимите социални и културни процеси в развитието на консумативното общество и в промените в ценностната му система. Това налага анализът и оценките на езиковите процеси да следват внимателно и задълбочено обществените тенденции, защото проблемът с езика е част от кризата в културата. Езикът не е само пазител на националната култура и на историческата памет, но и най-чувствителна система, която реагира на обществените промени. С една дума, това е въпросът за социалната същност на езика, разбран като идея и духовен инструмент, като идеологическа и културна реалия. Освободен от моралните си задължения към живота и реалността, езикът лесно се превръща в защитна сила, в психологическо и културно убежище, които раждат социален и психологически дисонанс. Текстът се откъсва от морала на своето съдържание и ражда апатия, а недоверието – предвидливостта, пресметливостта и лъжата, които несъмнено остават отпечатък върху езика.

Продължава в кн. 3/2008